

MŰHELY

A LEGÚJABB TEMATIKUS SZÁMOK SZERZŐI:

Pillantás a tengerre

Hans Artmann • Alessandro Baricco • Elizabeth Bishop • Robert Bly • Jorge Luis Borges • Albert Camus • Blaise Cendrars • Paul Claudel • Jean Cocteau • Rubén Darío • Eliseo Diego • Gerardo Diego • Gustave Flaubert • Lorand Gaspar • Gyukics Gábor • Robert Hass • José-Maria de Heredia • Horváth Elemér • Philippe Jaccottet • Max Jacob • Ludovic Janvier • Juan Ramón Jiménez • Kamocsay Ildikó • Karátson Endre • Lackfi János • Herman Melville • Henri Michaux • Vladimir Nabokov • Nagy Gáspár • Saint-John Perse • Jacques Prévert • Marcel Proust • Henri de Régnier • Pierre Reverdy • Claude Roy • Javier Sologuren • Sully-Prudhomme • Sulyok Vince • Jules Superville • Szepesi Attila • Tóth Krisztina • Miguel de Unamuno • Paul Valéry • Weiss János • Emilio Adolfo Westphalen • William Carlos Williams • Charles Wright

Tengerről tengerre

Michal Ajvaz • Astrid Hjaertenés Andersen • Willard Bascom • Walter Benjamin • Bertók László • Massimo Bontempelli • Dino Campana • Robert Corydon • Marina Cvetajeva • Csiki László • Gabriele D'Annunzio • Deák László • Dobai Péter • Ralph Waldo Emerson • Ferencz István • Ugo Foscolo • Fried István • Gülch Csaba • Hárs Ernő • Hubay Miklós • Pawel Huelle • Jász Attila • Viljo Kajava • Kalász Márton • Kántor Péter • Alexander Kielland • D. H. Lawrence • Derek Mahon • Mándy Stefánia • Katherine Mansfield • Toivo Pekkanen • Professor Ansted • Christoph Ransmayr • Niilo Rauhala • Isidora Sekulic • P. B. Shelley • Ene-Reet Soovik • Szabó T. Anna • Szlukovényi Katalin • Tábor Ádám • Pia Tafdrup • Takács Zsuzsa • Tandori Dezső • Utasi Csilla • Végő József • Mika Waltari • Virginia Woolf

Adria

Balázs Attila • Beszédes István • Bozsik Péter • Miloš Crnjanski • Csaplár Krisztián • Géczy János • Miroslav Krleža • Boško Krstić • Ladik Katalin • Lovas Ildikó • Predrag Matvejević • Piszár Ágnes • Szentkuthy Miklós • Tarjányi Eszter • Tolnai Ottó • Varga Mátyás • Villányi László

A Tenger-számok megrendelhetők
a szerkesztőség címén:
9002 Győr, Pf. 45.

A három szám ára: 750 Ft

AZ ÁNGOLY KERT ÉS A KÍNAI ENCIKLOPÉDIA

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Két kötet vállalkozott nemrégiben arra, hogy olyan szövegeket tegyen közzé, amelyek mind az esztétizáló, mind az ideologikus irodalomtörténet-írásból kimaradtak: az egyik közköltészeti gyűjtemény a XVIII. századból, a másik egy kevésbé ismert költői hagyományból válogat. A *Közköltészet* című kötet a Régi Magyar Költők Tára XVIII. század című sorozatban jelent meg. E sorozat célja a forrásfeltárás, Szili József egyik tanulmányát idézve: „a kutatóárkok mélyítése minden irányban”.¹ Első három kötete is a sok irányt képviseli, hiszen Péczeli József Henriás-forditását, Kazinczy összes verseit, Vályi Nagy Ferenc „Horátz’ Mértékeinn” írt ódáit egyelőre semmi sem látszik összekötni azon kívül, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján, egyazon időintervallumban keletkeztek. Azonban a „költők tára” kifejezés a teljesség ígérését közvetíti, azt, hogy ha majd a távoli jövőben befejeződik a kiadás, materiálisan, kézbe vehetően rendelkezünk azzal a szövegkorpusszal, ami egykor és azóta is szétszórva élte rejtett életét. A sorozatcím másik eleme: a „magyar” kifejezés ugyanakkor meg is köti vagy megkötheti ezt a sokféleséget, meghúzhatja lehetséges határait: a magyarországi magyar nyelvű irodalomra korlátozhatja, annak „nagyelbeszélésévé” formálhatja. Mindennek újra ellentmond az, hogy a kötetekhez nem készült szerkesztői tervezet vagy nyilatkozat, ami éppenséggel a „nyitottság”, a nagyelbeszélés-nélküliség garanciája lehet. Emellett a vállalkozásnak főszerkesztője van (aki adott esetben jelezhet „intézményt” vagy „narratívát”), de szerkesztő bizottsága nincs. A köteteket más-más szerkeszti a rögzített alapelvek és formai megkötések betartásával, de lényegében egyéni elképzelések alapján.

A sorozat így többszörösen is megfelel a központ nélküli szerkezet fogalmának. Nem elsődleges narratív sémák vezérlik, de ez nem jelenti azt, hogy egy-

Közköltészet 1. Mulattatók

Sajtó alá rendezte Küllös Imola

Régi Magyar Költők Tára

XVIII. század. IV.

Sorozatszerkesztő Bíró Ferenc

Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

602 old. 2000 Ft

Mesterkedők. Antológia

Szerk. Kovács Sándor Iván

Sajtó alá rendezte Csillag István

Korona Kiadó, Budapest, 1999.

685 old. 2800 Ft

Istennek hála kibábozódtam tényszerű létem burkából, és nézem a századok hosszát mindkét irányba elnyúló grandiózus vásári forgatagot. Gondolom, így már világos, miképpen lehet, hogy tudom, mi folyik a messzi múltban, meg azt is, ami a távoli jövőben érik be: nem vagyok tény, csak képzelem, hogy létezem; ebből fakad azon képességem, hogy meg tudom különböztetni az egyidejű tényeket, amelyek azonban a jelen szűk torkán csak egymás után haladhatnak át.

Svetislav Basara

port ugyanis olyan konglomerátum, amelybe a mindenkori nagyelbeszélések – az irodalomtörténeté ép-púgy, mint a folklorisztikáé vagy a zenetörténeté – a *maradékot*, a be nem illeszthető termékeket sorolták be. Rendkívül sokféle szöveg közös tartománya tehát, melynek egységes megnevezéséről zajlanak a viták, anélkül, hogy valaha is felmérték volna a folyamatosan gyarapodó anyag lehetséges differenciálási elveit. Vannak benne ponyvának nevezett darabok,

egy kiadott szöveg ne válhatna bizonyos narratívák kiinduló- vagy csomópontjává. Olyan narratíváké, melyek az adott szövegközléshez kapcsolódnának, annak az elméleti megfontolásnak a jegyében, hogy bizonyos szövegkiadások csak bizonyos narratívák változatait köthetik le. Stephen G. Nichols és az „új filológia” irányzata szerint az *összes* lehetséges elbeszélést – komplexitásának, egységének, megismételhetlenségének köszönhetően – csak az eredeti kézirat foglalhatja magába.² A reprodukált szövegek esetében viszont nincs egyszerű s mindenkorra elvégzett forráskutatás. A kérdés az, hogy egy-egy kötet milyen elbeszéléseket képes létrehozni.

A *Közköltészet* című antológia sorozatnak indult a sorozaton belül. Első kötete a XVIII. századi mulattató énekekből közöl reprezentatívnak szánt válogatást, ami azt jelzi, hogy a szerkesztő elsősorban a tematikus felosztást látta célszerűnek a hatalmas anyag rendszerezésében. A közköltészetnek nevezett szövegcsop-

1 ■ Szili József: A nemzeti irodalomtörténetírás elméletei. *Literatura*, 1990. 2. szám, 136. old.

2 ■ L. Stephen G. Nichols: Introduction: Philology in a Manuscript Culture. In: *Speculum*, vol. 65. 1990. január, 1. szám, 1–10. old. Magyarul: Filológia a kézirat kultúrában. Ford. Cristian Réka Mónika. *Helikon*, 2000. 4. szám, 481–491. old.

3 ■ Klaus Briegleb: Der Editor als Autor. Fünf Thesen zur Auswahlphilologie. In: Günter Martens, Hans Zeller (Hrsg.): *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*. Beck, München, 1971. 91–116. old.

vannak olyanok, amelyeket a folklorisztika vagy a zenei kutatás különített el magának, vannak dallammal rendelkezők és dallam nélküliek, ismert és ismeretlen szerzőktől származó írások, sok vagy kevés variációval rendelkezők, lelőhelyük szerint rendezettek, nyomtatottak, énekeskönyvben szereplők, szájhagyományból gyűjtöttek, kéziratok, városi, paraszti, köznépmeseri réteghez kötődők, vannak vándorszövegek és csoportfüggők, különböző alkalmakra írottak és alkalomhoz nem kapcsolódók, jók és kevésbé jók, „irodalom alattiak” és az „irodalomba” bekerültek stb. Küllös Imola bevezető tanulmánya a terminológiai javaslatokat áttekintve éppen arról szól, hogy az egyes tudományágak hogyan próbálták mindenáron közös nevezőre hozni, elbeszélésbe fogni ezeket a maradékokat, e beláthatatlan, egyneműsítésre alkalmas területet.

A szerkesztő amellet, hogy olyan tudományágakkal próbál interdiszciplinárisan együttműködni, amelyek korábban is vizsgálati területként ismerték el e szövegalmazt vagy egyes részeit, láthatóan most az *irodalomtörténeti integráció* szándékával válogat. Kérdés azonban, hogy ez lehetséges-e az irodalomtörténeti nagybeszélés-típusok struktúrájának, értékelési szempontjainak tudatosítása, illetve újrarendelése nélkül. A *közköltészet* elnevezés, amelyet Küllös Imola hosszas mérlegelés után elfogad, de bármelyik, alkalmatlanként elvetett terminus (populáris költészet, közösségi költészet stb.) is viszonyító fogalom. Ellenpárja az „elkülönülő költészet” lehet, ám a kettő különválása csak annak az időszaknak, a XVIII. századnak a végén kezdődött, amelyből az általa kiválasztott szövegek származnak. Emellett a közköltészet kategóriájába később is mindig az aktuális „nagyköltészet” kánonához mérten kerültek be a szövegek, így formailag és tartalmilag egyaránt csak egy viszonyrendszerben definiálhatók. Ennek következtében időbeli és mikrotörténeti kötöttségük meghatározóvá válik, fontos lesz, pontosan hol, milyen környezetben, milyen gyűjteményben, kinek a verseskötetében és milyen kanonikus státusban, milyen más szövegek társaságában, esetleg milyen szövegek *ellenében* fordulnak elő. A kéziratok és nyomtatott gyűjtemények, amelyekben e szövegek egymás mellé kerülnek, a gyűjtők irodalomfogalmáról is tanúskodnak. Ha a modern antológiák szerkesztői „szerzőként” értelmezhetők,³ akkor egy-egy énekeskönyv tulajdonosa is az. De ehhez előbb külön kellene választani a gyűjteményes műveket a kisnyomtatványoktól vagy a szájhagyománytól. Adott környezetben egy Csokonai-szöveg éppúgy szerepelhet közköltészeti darabként, mint egy népdal vagy egy ponyvadarab (amit szintén csak kontextuálisan lehet így nevezni).

A *Mulattatók* című kötet több vonásában is arra utal, hogy a szerkesztő a szövegeket éppen mikrokontextusuktól igyekszik függetleníteni.

a) Ezt jelzi a *tematikus* felosztás, ami a darabok funkcionális jellegét kiemeli ugyan, csakhogy nem

minden szövegtípus esetében érvényesíthető. Valószínűleg megjelenik majd válogatás a siratókból, a katonadalokból stb. is, de egészen bizonyos, hogy lesz egy „vegyes darabokat” közlő toldalékkötet, amelyből ki fog derülni, hogy a tematikus beosztás lényegében maga is maradékot termelő rendszer.

b) Az antológiaszerű *válogatás* szintén a szövegek környezeti kötődéseit metszi el. Különösen, hogy a variánsok szelekciója műfajfejlődési elvet is tükrözni szándékozik, nem véve tudomást arról, hogy egyazon időpontban, de különböző helyszíneken, más-más közösségekben nagyon eltérő változatok jöhetnek létre. Mindamellet maguk a főszövegek *kompilációk*, aminek veszélyeivel maga a szerkesztő is tisztában van: „az általunk teljesnek érzett, talán szintetikus – több forrás tudatos beolvasztásával és továbbköltésével létrejött – versek alkotják a kötet gerincét a motivikailag szegényesebb, de tipikusabb változatok helyett. Előnye viszont az, hogy a legjobban sikerült, nyelvileg leggazdagabb megoldásokat, a kor közköltészetének legjavát mutathatjuk be.” (38. old.)

c) Végül a mikrokörnyezettől való eltávolítás eszköze a szövegek *modern átiratban* való közlése. A szerkesztő jelzett célja az igen eltérő műveltségi szintből, írásminőségéből, írásbeli szabályozatlanságból eredő különbségek kiegyenlítése – ami szükség-szerű is, ha különböző variációkból montírozza össze a közölt szöveget.

Az aktualizáló szerkesztői eljárások – modernizáció, szelekció, kompiláció – láttán felmerül a kérdés, vajon a történeti dimenzió eltüntetése nem kerül-e ellentétbe az irodalomtörténeti integráció szándékával; pontosabban az irodalomtörténeti vagy irodalomtudományos diszciplína milyen értelmezése körvonalazódik a vállalt ellentmondásosság mögött – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a variánsokból való válogatás modellszerűsége miatt ez a kiadás még strukturális elemzésre sem alkalmas. Ha valaki egyszer (majd) irodalomtörténeti vagy irodalomelméleti szempontból valóban kérdéseket akar feltenni, kiselbeszéléseket szeretne elmondani a közköltészet bármely szegmentumáról, újra hozzá kell látnia a kéziratok, gyűjtemények felkutatásához.

Ennél is továbblépve: milyen diszciplináris megfontolások segíthetnek volna egy más jellegű, kiselbeszélések konstruálására alkalmasabb szövegkiadást, ha azt is érzékeljük, hogy a jelenlegi válogatásban a mikrokörnyezet és a történeti perspektíva törlése egy esztétikai és fejlődéstörténeti nagybeszélésként felgott irodalomtörténet-koncepcióra támaszkodik?

NÉHÁNY PARADIGMASZERŰ SZÖVEG A KÉRDÉS DIMENZIÓIHOZ

1. Szinnyei József és a mennyiségi elv

1876-ban Szinnyei József egy programszerű rövid írást tett közzé a magyar irodalomtörténet-írás céljairól és le-

endő feladatairól. Eredménye azonos lett volna a filológiai utópiával, amit August Böckh egy évvel később megjelent filológiai enciklopédiájában fogalmazott meg: a teljes nemzeti irodalomtörténet megírásával.⁴ A nemzeti irodalomtörténet-írás kezdeteire visszatekintve Szinyei három fázist különít el: az adatgyűjtés korszakát, a kritikátlan rendszerezés időszakát, végül Toldy Ferentől kezdődően a kritikai rendszerezés fázisát, mely tevékenység szerinte azóta sem zárult le. Az irodalomtörténet konstitúciója eszerint már megtörtént a múltban és a jelenben, és Szinyei logikája nyomán a vége felé jár a folyamat, amelyről maga is úgy gondolja, hogy „ennél tovább nem is mehet”. Most már csak az marad hátra – írja –, hogy „a lehető legszélesebb alapokon egy teljes, kimerítő magyar irodalomtörténet írásához” fogjanak (kiemelés H. F. K.), miközben a *teljesség* mennyiségi fogalom: „ismernünk kell az egész magyar irodalmat”; az *egész magyar irodalom* fogalma pedig minden művet felölel, „mely magyarországi szerzőtől [bármely nyelven] nyomtatásban megjelent, vagy kéziratban megvan”.

Az írásos dokumentumok *összességére* kiterjedő teljességigény a továbbiakban mégis arra kényszeríti Szinyeit, hogy a bevezetőben vázolt háromfokozatú, lépcsőzetesen épülő irodalomtörténeti modellt feladja, és körkörös alakzattá módosítsa, amikor arról kezd beszélni, hogy a Czwinginger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek, Benkő József, Weszprémi István által összegyűjtött adatok a kritikai rendszerezés számára már nem elégségesek, de nem is megbízhatók. E magányos filológusok figyelmét sok minden elkerülhette, sok mindenről nem tudtak, gyűjtésüket egyéni elképzeléseik (szempontjaik, narratíváik) vezérelték – vagy éppen nem vezérelte semmiféle ún. felsőbb nézőpont. A következtetés elkerülhetetlen: a munkát az alapoktól kell újrakezdeni, mert a második és harmadfokú rendszerezéshez ez az idegen anyag lényegében használhatatlan.

Az újraindított gyűjtés ismét háromlépcsős lenne, bár rendszeresebb és körültekintőbb, mint az elődöké. Az első a „teljes magyar könyvészet elkészítése” volna, maximális pontosságú regisztrálása minden egyes megjelent műnek és kéziratnak, ezt követné az anyag rendszerezése és szintetikus összefoglalása. Szinyei eközben hasonló belátásra jut, mint August Böckh – ilyen igényű munkára egyetlen ember kevés. Csak míg Böckhnél a feladat a tudósok, filológusok időben egymást követő nemzedékeire vár, a teljesség elérhetetlenségének tudatával együtt,⁵ Szinyei térbeli elrendezést javasol: a különféle tudományágak közötti egyidejű (így elvileg befejezhető) munkamegosztást és együttműködést, amelyben az irodalomtörténet az összegző tevékenységet végezné. Szinyei azt is érzékeli, hogy mindezt a tudományokban bekövetkezett változás teszi lehetővé, vagy inkább szükségessé. A polihisztorok kora lejárt – írja –, a tudományok differenciálódtak, önálló rendszerekre, speciális ágazatokra váltak szét. A kritikai szakszerűség és a szakmai igényesség érdekében ugyanennek a folyamatnak az irodalommal való

foglalkozás terén is végbe kell mennie. „Ez a helyes, mert ez viszi a tudományt előbbre.” Az addigi irodalomtörténet-írás nagy hibájának éppen azt tartja, hogy egyedül vállalta magára az összes létező tudományág történeti dokumentumainak a vizsgálatát: „Némileg nevetségesnek is tűnik föl, midőn valaki az egyik oldalon egy költői művet bírál s aestheticai elveit fejtegeti, néhány lappal odább pedig egy száraz matematikai munkáról mondja el véleményét. Nem akarjuk állítani, hogy a jó aestheticus nem lehet egyszerre jó matematikus, de hogy ezenkívül történelemben, bölcslemben, jogtudományban, természettudományban szintoly jártas lenne, azt kétségbe merjük vonni.” Szinyei mégsem a redukciót, a történeti dokumentumok szelekcióját javasolja, hanem a belső szakosodást, illetve az együttműködést a már létező tudományok szakterületekkel, amelyekben az irodalomtörténet lényegében a narratívaképzést végezné. A teljes, szerves, szakszerű és kritikai irodalomtörténet a részeredmények összege lenne: „akkor lehet a sokból egy egyöntetű, teljes egészet összecompilálni, és készen lesz a magyar irodalom története.”

A Szinyeiéhez hasonló tervezetek ethosza és utópiája több mint száz éve állandó tárgya a hermeneutikai és irodalomelméleti bírálatoknak. Az a tény azonban, hogy a „teljesség” fogalmával, pontosabban annak értelmezésével újra és újra szembesülni kénytelenek az irodalom történészei és teoretikusai, és hogy időnként hevessé váló disputájuk középpontjában mindig is az ehhez kapcsolódó kérdések állnak, arra utal, hogy az itt Szinyei nevével fémjelzett programot egyiküknek sem sikerült megnyugtatóan *premodern* tevékenységgé degradálni. Az „adatok” és

4 ■ Szinyei József: Egy teljes magyar irodalomtörténet érdekében. *Figyelő*, I. 1876. 73–76. old.; August Böckh: *Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* (1877) c. művében Dávidházi Péter összefoglalása szerint „a filológia hivatását a kulturális örökség helyes reprodukciójában látta („die richtige Reproduktion des Überlieferten”), hinni tudott az emberi szellem termékeinek teljes körű újramegismerésében, tiszta helyreállításában és utánképzésében...” Dávidházi Péter: „Multaddal valamit kezdeni.” A tudós hűsége mint hermeneutikai probléma (1990). In: *Per passivam resistentiam. Változatok a hatalom és írás témájára*. Argumentum, Bp., 1998. 243–244. old.

5 ■ August Boeckh: *Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*. Hrsg. von Ernst Bratuscheck und Rudolf Klusmann. 2. Aufl. Leipzig, 1886. 16–18. old.

6 ■ Claus Michael L. Ort: Was leistet der Kulturbegriff für die Literaturwissenschaft? Anmerkungen zur Debatte. In: *Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes. Germanistik als Kulturwissenschaft*, 1999. 4. szám, 534–545. old.; Oliver Jahrhaus: Die Unhintergebarkeit der Interpretation im Rahmen literaturwissenschaftlicher Theoriebildung. In: Oliver Jahrhaus, Bernd Scheffer (szerk.): *Interpretation, Beobachtung, Kommunikation. Avancierte Literatur und Kunst im Rahmen von Konstruktivismus, Dekonstruktivismus und Systemtheorie*. IASL Sonderheft, Tübingen, 1999. 241–291. old.

7 ■ Pauler Gyula: A pozitivizmus hatása a történetíráásra. *Századok*, 1871. 527–545. old.; uő: Comte Agost s a történelem. *Századok*, 1873. 226–241. old.; uő: Szent István alkotmánya. *Századok*, 1879. 2–31. old.

8 ■ „Eszerint a narratíva egy olyan beszédmód, melyet – ahogy Genette fogalmaz – »bizonyos kizárások és korlátozó feltevések jellemeznek«, melyeket a diskurzus »nyitottabb« formái

„tények” szükségessége körüli vitát emellett gyakran mindkét oldalon a differenciálatlan megfogalmazás, a diszciplínák elmosódó öndefiníciója vagy önreflexióinak hiánya okozza. Ennek köszönhetően – hangzik el egy pillanatnyilag is zajló kultúratudományos diszkusszióban – minden diszciplináris beszéd „krízisről” szóló beszéd, egymás tárgyterületének és hatókörének a folyamatos megkérdőjelezése, ami állandósított és intézményesített formában gyakran a szakmai identitástudat kizárólagos alapja.⁶

Megfordítható-e hát a kérdés, lehet-e a teljesség-konceptciónak bármiféle realitása, akár csak a továbbgondolhatóság szintjén?

Kétségtelen, hogy a külső és belső szaktudományos specializálódás, amit Szinnyei még csak tendenciáiban érzékelt, és ami számára az egység és teljesség érdekében volt annyira kívánatos, a továbbiakban valóban végbement. A gyűjtést és az ún. „kritikátlan rendszerezést” magára vállalta a textológia és a bibliográfia, a különböző szaktudományok pedig (szociológia, antropológia, néprajz, természettudományok, filozófia stb.) elvégezték vagy nem végezték el, mindenesetre kutatási területüként ismerték el saját történetüket a hozzá tartozó szövegekkel együtt. A specializálódásból és a belőle fakadó kommunikációs nehézségekből kifolyólag ugyanakkor az egységesítés, a rendszerezés lehetősége egyre nyilvánvalóbban csökkent. Az az irodalomtörténeti gondolkodás, amely az *egység* és a *teljesség* jegyében jelölte ki szakterületét, éppen az egység és teljesség megteremtésére, az egymástól távolodó, rendszerekbe zárkozó szakterületek eredményeinek és kommunikációjának az összehangolására vált képtelenné.

nem követelnek meg a beszélőtől.” – „A diskurzus »szubjektivitását« a beszélő »én« explicit vagy implicit jelenléte adja, mely ént »csak a diskurzust folytató személlyel azonosíthatunk«. Ezzel szemben a »narratíva objektivitását a narrátorra való mindenféle utalás hiánya« hordozza. A diskurzus »narratívizálása« nem jelent mást, fogalmazhatjuk meg Benveniste-tel együtt, mint hogy »többé nincs jelen narrátor«. Az események kronologikus rendben jelennek meg egy történet formájában. Senki sem beszél. Látszólag az események maguk mesélnek.” In: Hayden White: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Ford. Deák Ágnes. *AETAS*, 1996. 1. szám, 98–118. old.

9 ■ A nemzeti nagyelbeszélés forrásairól, szerkezeti, ideológiai és műfaji kérdéseiről lásd Dávidházi Péter: A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. *Alföld*, 1998. 2. szám, 61–77. old. A népnemzeti iskolával szemben fellépő kísérletekről: Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*. Akadémiai, Bp., 1981. Az ún. „nemzeti irodalomtörténet” is több irányban ágazott el ezekben az évtizedekben, a nemzeti klasszicizmus koncepciójától Beöthy Zsolt tudománymeghatározásáig: az irodalomtörténet összefoglalása a „legszorosabb értelemben vett nemzeti irodalmunk fejlődésének, legfőképp magyarságának szempontjából” (*A magyar irodalom kistűkre*. Bp., 1896. 1. old. – Előszó); a pozitívista filozófiának, főként Taine műelméletének nemzeti szempontú asszimilálásáig (Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. Bp., 1896) vagy Bodnár Zsigmond kísérletéig, hogy összehozza a „nemzeti” és az „általános” fogalmát (Bodnár Zsigmond: Irodalomtörténeti szempontok. *Figyelő*, II, 1877. 321–330. old.).

10 ■ Thienemann Tivadar: A pozitívizmus és a magyar történet-tudományok. *Minerva*, 1922. 1–3. szám, 1–28. old. Itt: 19. old.

2. Nagyelbeszélés-elvű diszciplínaértelmezések

A forráskutató program, melynek elméleti hátterét a XIX. század második felében a pozitívizmus és a filológia különböző irányzatai alkották, több esetben ellenzéki szerepet játszott az esztétikai, nemzeti vagy éppen szellemtörténeti előzetes nagyelbeszélésre alapozó szaktudományos öndefiníciókkal szemben, amelyek a tudományágak és társadalmi rendszerek feletti, illetve közötti egység megteremthetőségébe, pontosabban felfedezhetőségébe vetett szilárd hiten alapultak. Még akkor is így volt ez, ha a forrásfeltárók és adatgyűjtők, mint Szinnyei, lényegében ugyanazon („nemzeti”, „esztétikai”) érveket vonultatták fel maguk mellett, és elgondolásuk szerint az ő tevékenységük is egyfajta irodalomtörténeti nagyelbeszélés felé haladt. A különbség az elbeszélés-képzés technikájában mutatkozott: Pauler Gyula az 1870-es években a pozitívista történetformálás technikáját több alkalommal is a mozaikkirakás metaforájával írja le. A múlt tényei eszerint szétszórt mozaikkövek, melyek csak együttesen mutathatják majd fel a bennük rejlő narratívát. A történéseknek tehát nem szabad hipotézisekkel kitöltenie az üresen maradt helyeket, hanem meg kell várnia, amíg megtalálja a hiányzó részcsekket.⁷ A cél időbeli és módszertani elodázása a pozitívizmus esetében ezért inkább a „kiselbeszélések” sorozatát eredményezte, melyeknek – a szintézis időbeli távolsága folytán – nem kellett közvetlenül beilleszkedniük egy nagyobb narrációs sémába. Szinnyeinél így kerülhettek be legalább az adatgyűjtés kereteibe a magyarországi nem magyar, vagy az esztétikailag be nem mért szerzők.

Aminek a forrásfeltáró koncepció ellenszegült, az az előzetes „nagyelbeszélésre” épülő irodalomtörténet, amely saját tárgyterületét egy előre kidolgozott narrációs séma alapján jelöli ki. A „nagyelbeszélés” fogalmán itt a kötelező érvényű, normatív jellegű mátrixot értem, ahogyan azt Genette és Benveniste, illetve Hayden White a diskurzustól megkülönböztetve meghatározta.⁸ A nagyelbeszélésnek több változata élt vagy jött létre a XIX. század hetvenes éveitől kezdve, a legmarkánsabb vonulatát azonban az esztétikai szempontokkal ötvözött nemzeti nagyelbeszélés képezte.⁹

A nemzeti narratíva elméleti bírálati ugyanakkor maguk is a *szintetikus látásmód* jegyében fogantak. Az eredmény csupán az elbeszélés lecserélése, másikkal való helyettesítése lett volna, miközben a nemzeti dimenziótól egyikük sem mert túlságosan eltávolodni. Thienemann Tivadar 1922-ben a pozitívizmus ellen írt szellemtörténeti nagytanulmányában a pauleri és comte-i atomizáló és objektíváló törekvést elmarasztalva sóhajt fel: „még szerencse, hogy történetirodalmunkban sokkal mélyebben gyökerezik a nemzeti idealizmus, semhogy ez a pozitívista »tárgyilagosság« rajta végleg beteljesedhetett volna.”¹⁰ Az imponáló külföldi szakirodalmi tájékozottságot felvonultató Dézsi Lajos 1903-ban csak megengedhetőnek tartot-

ta a nemzeti nyelvű irodalommal való foglalkozást. A nemzeti irodalom szerinte „egy nemzet nyelvén kifejezett szellemi termékek összessége. [...] Itt a nyelv az összekötő és elválasztó vonal.” Ugyanakkor „az irodalomban a nemzeti szellem kutatása vagy a fejlődés nyomon követése céljából más, pl. latin nyelvű irodalom [...] is a nemzeti irodalom körébe vonható, a nélkül, hogy az azért a nemzeti irodalomhoz szorosan hozzátartoznék”. Ennek fényében bírálja a modern túlkapásokat a diszciplínán belül, melyek szerint „a modern irodalomtörténet nem lehet nemzeti, hanem csak európai, hogy az nem egyéb, mint korrajz, művelődés-, erkölcs- és lélektörténet (Platzhoff), hogy az irodalomtörténet annyi mint műtörténet (Bartels) stb.”¹¹

Horváth János a *Minerva* 1922-es évfolyamában ugyancsak szintézisként definiálja a tudományágat: „minden rendszeres irodalomtörténet voltaképp megannyi kísérlet a szintézisre”, Pintér Jenőt pedig azzal minősíti (le), hogy „nincs meg benne az egész nagy történeti anyagon végigvonuló, s azt mintegy gondolatbeli egységbe szervező szintetikus vezérelv”. A vezérelv azonban Horváth Jánosnál a mátrix ellenében működik. A narratíva szerinte a történeti anyagban magában rejlik, így azt „utólagosan”, a szövegek és folyamatok közvetlen megfigyelésével kell rekonstruálni, és ez az irodalomtörténész legfontosabb feladata.¹² Az anyagra ráterített elsődleges narratív háló – legalábbis egyes irodalmi-történelmi korszakokban – szerinte túl mechanikusan szelektál: „A nemzetiség s művészség elvével is oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, hogy ez ellen felháborodva tiltakoznék minden történeti érzék.”¹³

Előzetes nagyelbeszélésként értelmezi a tudományágat az a típusú szemlélet is, amely a felszabadított módszerek, megközelítésmódok és perspektívák sokaságát állítaná az *egyetlen* narratíva helyébe. Dézsi Lajos a XX. század legelején két tanulmányban teszi közzé diszciplináris reflexióit, felsorolva a korszakban újdonságnak számító módszertani irányzatokat, amelyeket két csoportra oszt. Az elsőbe a külföldön már alkalmazott és a magyar irodalomtörténet-írásra nézve is termékenynek ígérkező módszerek kerülnek (a filológiai, esztétikai, fejlődéstörténeti, történelmi vagy történelmi-lélektani, erkölcsi, összehasonlító és „aesthopsychologikus” módszer). A második csoportba az egyéni nevekkkel – Ricardou, Lacombe, Renard, Dumesnil stb. – fémjelzett utak („diskurzusok”) tartoznak, melyeket „jobbára a felsorolt módszerek összetételeinek, változatainak, továbbfejlesztéseinek” tekint. Az első csoport kész, kidolgozott narrációs sémákat jelent (amennyiben *a módszert is narratív struktúráként definiáljuk*), a második variációk, egyéni elbeszélések lehetőségét foglalja magába. Ez utóbbiakkal később nem foglalkozik, noha a „melyikhez csatlakozni” kérdésre adott válasza – „mindenikhez és egyikhez sem kizárólag” – ezt a reményt keltené kései olvasójában. A narratívák teljes felszabadítását Dézsi több okból is elutasítja.

Az irodalomtörténetet mindenekelőtt az anyag rendezésének és rendszerezésnek tartja, olyan szelekciós tevékenységnek, amely az „aesthetika kanonával” méri és emeli be vagy zárja ki a tudományterületről a folyton gyarapodó mennyiség egyes darabjait.¹⁴ A rendszerezés egyúttal rendszabályozás is, ezt szolgálja a kritika, amikor kijelöli az anyagban való tájékozódás útjait, irányait, járható területeit, vagyis *narratívába zárja a lehetséges diskurzusokat*: „Rengeteg erdő évezredes örökzöld sudarfákkal s apró cserjékkel, alatt letünt tenyésztest vastag avarrétegével. Nagy oczeán, mely ezredévek óta gyarapodott s gyarapodik folyvást a beleömlő számtalan nagy folyamok és kis patakok ezreivel. Mire van szükségünk, hogy a rengetegben el ne tévedjünk, s ez oczeánon célátalanul idestova ne bolyongjunk? Ha az irodalomtörténetet térképhez hasonlíthatnók, iránytűnek, mely szerint tájékozódjunk, az irodalmi kritikát kell elfogadnunk.”¹⁵

Az irodalomtörténet diszciplináris pilléreit Dézsi Lajosnál a továbbiakban a pontosan definiált tárgy, feladat és cél alkotja. A tárgy az irodalmi mű és az író életrajza, a feladat az *idő rendjének* megteremtése, ezen belül egy *fejlődéskép* narratívájának a felépítése, végül a cél egy *társadalmi kánon* létrehozása és szigorú felügyelete: „tisztult izlésnél fogva, melyet képvisel, ez a tudomány van hivatva a közzítés helyeslését vagy kárhóztatását kifejezni, sőt annak irányt jelölni.”¹⁶

A forráskutatás egyszerre szabad és kötött ebben a látszat ellenére többszörösen zárolt koncepcióban. Egyrészt fel kell tárnia és megmentenie „nemzeti irodalmunk mindazon emlékeit, melyek még el nem kalódtak”. Ehhez a hitelesség és pontosság érdekében, de azért is, mert minden narratíva lényegében egy *száját* szövegstruktúrára épül, vissza kell térnie az eredeti

11 ■ Dézsi Lajos: Az irodalomtörténet módszerei. – Bevezetés az irodalomtörténetbe. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. 1–32., 136–142., 274–295., 394–427. old. (A továbbiakban: Dézsi, 1903.) ltt: 5. és 8. old.

12 ■ Horváth János: Magyar irodalomismeret. *Minerva*, 1922. 1–3. szám, 187–207. old.

13 ■ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai, Bp., 1976. 74. old. Horváth János koncepciójáról vö. Erdélyi K. Mihály: A szintézis jegyében. Az irodalomtörténeti rendszerezés gondolata a századfordulón s századelőn, különös tekintettel Horváth Jánosra. *Literatura*, 1980. 3–4. szám, 389–409. old.; Reisinger János: Irodalmi gondolkodásunk a századfordulón. Horváth János és Babits Mihály. *Literatura*, 1980. 3–4. szám, 410–427. old. A jelzett problémakör szempontjából különösen fontos Szili József tanulmánya: A nemzeti irodalomtörténetírás elméleti. *Literatura*, 1990. 2. szám, 130–140. old.

14 ■ Dézsi Lajos: A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól. 1902. szept. 23-án tartott budapesti egyetemi megnyitói előadás. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1904. 1–15. old. (A továbbiakban: Dézsi, 1904.)

15 ■ Dézsi, 1903. 17. old.

16 ■ Dézsi, 1904. 2. old.

17 ■ Horváth Károly: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 403–415. old.

18 ■ Horváth: *i. m.* 413. old.

19 ■ György Lajos: Tárgytörténet és irodalomtörténet. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1934. 225–233. old. ltt: 231. old.

forrásokhoz („változtalan reproductiókhoz”). Ugyanakkor megfelelően kell értelmeznie az *emlék* fogalmát, melyet a diszciplínaképző mátrix és a választott módszertan narratív modelljének együttese határoz meg. A térre rajzolható utakat – mint valami átlátszó papíron megrajzolt szerkezetet – ezután már csak rá kell illeszteni a hagyományra, hogy a helyes szelekció megtörténjék. Elkalandozás, letérés nem lehetséges. „Alaptalan hipotézisek” állítása, a nagyelbeszélés diszkurzussá alakítása, a járatlan utak keresése tilos: „Szeretném lelkökre kötni, hogy *ne kövessék ezt a példát s legyenek ebben a tekintetben óvatosak.*”

3. Horváth Károly ideológiai filologizmusa

Hogy a forrásfeltárás valóban veszélyt (olykor akár felsőbb szintű megfigyelői pozíciót) jelenthet egy rendezett struktúráként definiált tudományterületen, vagyis adott esetben egy nagyelbeszélés bomlasztó tényezőjévé lehet, az a XX. század ötvenes éveiben, a formálódó marxista szintéziskísérletek közben egyértelműen megmutatkozott. 1959-es tanulmányában Horváth Károly az elsődleges ideológiai nagyelbeszélés érdekében igyekszik eloszlatni a filológiai munkával kapcsolatos félelmeket és előítéleteket annak a vitának a során, amelyet a Magyar Irodalomtörténeti Intézet szervezett az adatgyűjtő módszerek és a pozitivisták tudománytörténeti irányzat összefüggéseinek a problematikájáról.¹⁷ A vitaülést az az aktuális fejlemény tette szükségessé, hogy míg a háború utáni években, az Akadémia és az Irodalomtörténeti Társaság újjászervezését követően főként elméleti jellegű, elvi jelentőségű írások születtek a „marxista igényű szintézis” kidolgozásáról, az ötvenes évektől inkább a filológiai jellegű publikációk száma növekedett, ami aggasztotta az ideológusokat. Egyfelől azt kellett tisztázni, hogy vajon a pozitívizmus egyfajta újjáéledéséről van-e szó, rejtett aknamunkáról, ami alááshatja a formálódó marxista narratívát, másfelől pedig azt, hogy a filológiai tevékenységgel való szembeszegülés valóban az új ideológia szemzögéből vagy pedig szellemtudományos pozíciókból fogalmazódik-e meg.

Az elvi-ideológiai álláspont tisztaságát a pozitívizmus azonnali megbélyegzése biztosítja a tanulmány legelején, ahol „a polgári forradalmak után kialakult állapotokat konzerválni akaró, további mélyreható társadalmi változásokat nem kívánó nyugati burzsoázia” nézeteként szerepel. A pozitívizmus itt két olyan kategóriához kötődik, amelyek közül az ötvenes években egyik sem volt szalon-, illetve pártképes: a francia irány (Taine) egyoldalú *nacionalista* irodalomszemlélet kialakulására adott lehetőséget, a filologizálást pedig főként *német* szerzők nevéhez köthették (Scherer, Erich Schmid, Lachmann), és hazai talajon is a német tanszék vezetője, Heinrich Gusztáv volt egyik legtekintélyesebb képviselője.

Mindettől függetlenül Horváth Károly végkövetkeztetése, hogy a filológiai munkát nem lehet a poziti-

tívizmussal együtt mellőzni. A módszer marxista legalizálását kétfelől támogatja meg: a forráskutatást és a filológiát régebbinek mondja a pozitívizmusnál, s ezzel lényegében leválasztja róla, a gyűjtőmunkát pedig elengedhetetlennek tartja az új elbeszélés megírásához. Az utóbbi ismét csak a pozitivisták filológusoktól való elhatárolódást szolgálja, akik most fanatizmusukban is lelkiismeretlenek és pontatlannak tűnnek fel. Először történik meg a pozitívizmus ellenzői körében, hogy egy irodalomtörténész az adatgyűjtő filológiát kevesellje, de az is, hogy a látszólag szempont nélküli forrásfeltárás mögött valamiféle egységes ideológiai vezérelvet sejtessen. „Mégis, ahhoz képest, amit kellett volna tenni, és lehetett volna tenni, a filológiai adatgyűjtő módszer segítségével nem elegendő tette ez a kor. *Nem az a baj, hogy túlságosan sok adat gyűlt össze, hanem hogy nem gyűlt össze elég.*” (Kiemelés H. F. K.). A legnagyobb hiány ugyanis az *aktuális szintézis megteremtéséhez szükséges adatokban mutatkozik*, és a körkörös mozgás itt ugyanolyan módon tér vissza, mint Szinyeyinél. Új elbeszéléshez új forrásanyagra van szükség, eszerint – megszelídített, nagyelbeszélésbe fogott kutatással – újra kell kezdeni a gyűjtést, a már feldolgozott szövegeket pedig az új perspektívából felül kell bírálni, mert lehetséges, hogy éppen az új ideológiához szükséges dokumentumokat hallgatta el az előző nemezedék. Horváth Károly példája e téren Fraknoi Vilmos, aki kiadta a vatikáni levéltár Zrínyire vonatkozó anyagait egyetlen – a marxista irodalomtörténet számára kulcsfontosságúnak látszó – dokumentum kivételével, amely arról szól, hogy Zrínyi az 1659. évi országgyűlésen „élesen és eredményesen szállt össze a jezsuiták érdekében előterjesztett törvényjavaslattal”.¹⁸

Szinyeyi József, Dézsi Lajos és Horváth Károly három különböző időpontban, háromféle narratíva híveként jut azonos végkövetkeztetésre: *nincs egyszer s mindenkorra elvégzett forráskutatás*. A három tanulmányból ugyanakkor kirajzolódik az a kritérium, melynek alapján az irodalomtörténet ezen irányai tudományként definiáltak önmagukat. A kritérium a nemzeti, esztétikai, fejlődés- és szellemtörténeti, ideológiai vagy éppen „önelvű” *szintézis*teremtés, az előzetes vagy utólagos nagyelbeszélésre épülő rendszer megalkotása, ami a műfajhierarchiára nézve is következményekkel járt. Az irodalomtörténet eszerint nemcsak a „nagyelbeszéléssel” azonos, hanem annak műfajaival, a szintetikus jellegű monográfiákkal is, amelyekhez a kisebb közlések, résztanulmányok, különböző szempontú feldolgozások előkészületeként szolgáltak. A „kisebb” írások sohasem léphetnek fel a tudományág képviselőiként. Erre utal egyébként még a Horváth Károly által pozitivisták epigonként emlegetett György Lajos is a különböző irányú tárgy történeti résztanulmányok kapcsán: „Óvakodnunk kell azonban attól, hogy ezt a kis képet irodalomtörténeti szélesítsük ki s ezzel a tárgyalás egységes kereteit megbontsuk és szétfeszítsük.”¹⁹

4. Az irodalomtörténet és a logikai-tudományos elv²⁰

Az irodalomtörténetet paradox módon éppen a diszciplináris identitásának alapját alkotó nagyelbeszélés elve gátolta meg abban, hogy valóban diszciplinává, saját kódokkal, reflexiós szintekkel, módszerekkel és kérdésekkel rendelkező, önálló tudománygá váljék. Az esztétikai és (vagy) ideológiai szelekció szükségességét hirdetve lényegében a saját társadalmi pozíciójáról, az ideológiaképzésben betöltött szerepének hasznosságáról való tudatot erősítette; inkább foglalkoztatták a társadalmi alrendszerekkel folytatott kommunikáció lehetőségei, mint tudománnyá formálódásának kérdései, és ez egyfajta diszciplinaköziségben tartotta az így felfogott tudományágat.

Nyilvánvaló azonban, hogy az irodalomtörténetírás története nem merül ki a nagyelbeszélésre épülő ideológiai és esztétikai irányzatokban. Amellett, hogy a pozitivistá filológia és a nagyelbeszélés-elvű irodalomtörténet többnyire egymás „ellenzékeként” lépett fel, a XX. század második felétől kezdődően egyre erősebbé váltak az irodalomtörténet, pontosabban a történeti perspektíva egészét érintő elméleti kételyek, amelyek az 1960-as években éles nemzetközi vitákhoz vezettek. Egyáltalán nem voltak ritkák a tudományág végét megjósoló, sőt sürgető nyilatkozatok. Jauss 1967-ben az irodalomtörténetet százötven éve folyamatosan hanyatló területnek nevezte, René Wellek *Az irodalomtörténet bukása* címmel írt tanulmányt, George Watson pedig arról értekezett, hogy „a jelenkor vezető teoretikusai, esztéták, moralisták, formalisták, mítoszkritikusok, a strukturalista nyelvészeti képviselői egyaránt, elméleteikben szinte egyetemesen negligálták [...] az irodalom tanulmányozásának történeti megalapozását”.²¹ E mozgalomszerű, de egyáltalán nem egységes törekvéssorozat irányait és eredményeit foglalta össze Kenyeres Zoltán nagy ívű tanulmányában, utalva a „kisebb cikkek, tanulmányok, kismonográfiák” fontosságára, melyek a szintézis után az analízis iránt érdeklődő korszak jeleit mutatták, hogy „megszüntessék az ideológiai alapú kizárások és mondványnált szembeállítások maradványait, s integrálják, beemelik az irodalmi értékeket”.²²

A nyugati vitákat egy-két évtizeddel követően az ideológiai nagyelbeszélés dekonstruálására tett hazai kísérletek és az itthon is érezhető diszciplináris válság a magyar irodalomtörténészek körében szintén egyértelművé tette, hogy szükség van az irodalomtörténet helyzetének újragondolására, pontosabban a diszciplína (luhmanni értelemben vett) harmadik megfigyelői szintjének a létrehozására, amennyiben az irodalomtörténet *önálló tudományágként* akar működni vagy egyáltalán fenn akar maradni.

Mindennek nyomán alakult ki a hazai irodalomtörténeti gondolkodásban az a sajátos helyzet, amit Kenyeres Zoltán Béládi Miklósról hivatkozva pozitív fordulatnak nevez, de ami az irodalomtörténettel kapcsolatos újabb, máig élő előítéletek forrásává

vált. Az irodalomtörténeti „nyitás” ugyanis elsősorban azon strukturalista, posztstrukturalista, recepcióesztétikai, hermeneutikai és dekonstrukciós iskolák bevonását jelentette, amelyek – az irodalomtörténet ún. „hagyományos”, vagyis nagyelbeszélésre épülő, ideológiával, oktatással, nyílt kánonképzéssel, ugyanakkor céltalan pozitívizmussal és reflektálatlan történetiségfogalommal összefonódó, általánosított képére építve – radikális megoldási javaslatokat kínáltak a diszciplináris válság megoldására. Ismét csupán paradigmaticus szöveggént hivatkozom itt Ann Jefferson és David Robey 1987-es irodalomelmélet-történeti összefoglalójának bevezetőjére, melyben kimondva-kimondatlanul e javaslatok közül egyszerre több is megjelenik.²³

a) Az egyik változat szerint az irodalomelmélet az irodalomtörténettel együtt egyetlen nagy *közös tudománygá* alkot, vagyis mindkettő az irodalomtudomány leágazása.²⁴ Az irodalomtörténet nem önálló rendszer, sőt létének értelme is kérdéses, mert az irodalom univerzális kérdéseinek harmad- és többfokú megfigyeléséhez az irodalomtudomány egésze, az elmélettel mint központi maggal együtt, logikai-tudományos eszközökkel rendelkezik. Mindehhez a hermenutika és az ismeretelmélet azzal járult hozzá, hogy az irodalomtörténettel kapcsolatban a „történetiség” fogalmát kérdőjelezte meg.

b) Az öndefiníciók második csoportja szerint nem az irodalomtudomány, hanem az elmélet birtokolja a logikai-tudományos eszközöket, ennél fogva magasabb fokú *megfigyelési szintet* alkot az irodalomtörténet és az irodalomtudomány felett. Az irodalomtudomány és az irodalomtörténet is „gyakorlati tudomány”, melyet az elmélet saját módszerei és előírásai szerint kíván ellenőrizni, rendszerezni, magasabb szintre „felemelni”: „Az irodalomelmélet nem légtüres térben fejlődik ki, hanem általában olyan

20 ■ A terminust abban az értelemben használom, amelyben Jerome Bruner. Lásd Jerome Bruner: A gondolkodás két formája. In: *Narratív pszichológia*. Szerk. László János és Thomka Beáta. Kijárati Kiadó, Pécs, 2001. (Narratívák 5.) 27–57. old.

21 ■ Kenyeres Zoltán: A befejezetlen múlt. Irodalomtörténet-írásunk néhány kérdéséről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1993. 1–2., 3., 4. szám, 19–21. old.

22 ■ Kenyeres: *i. m.* 481–482. old.

23 ■ *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Összehasonlító áttekintés (1987). Szerkesztette Ann Jefferson, David Robey. Ford. Babarczy Eszter és Beck András. Osiris, Bp., 1995.

24 ■ Így értelmezhető Bókay Antal könyvének – *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris, Bp., 1997 – bevezetője is, amelyben minden egyes definíció csupán azért hangzik el, hogy a következő leépíthesse, és a végén mégis csak az első oldalon megfogalmazott kérdés maradhasson érvényben: minek a tudománya az irodalomtudomány?

25 ■ *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, 14. old.

26 ■ *Uo.* 19. old.

27 ■ *Uo.* 15. old.

28 ■ Hogy a „történeti” kifejezés miféle értelmezési, ismeretelméleti és egyéb problémákat hoz elő, annak felvetésére itt most nem adódik tér.

29 ■ *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, 22. old.

30 ■ Kálmán C. György: Közösségek, kánonok, rendszerek. In: *Uó.: Te rongyos (elm)élet!* Balassi, Bp., 1998. 112. old.

31 ■ *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, 11. old.

problémákra válaszol, amelyekkel az olvasók, a kritikusok és tudósok az egyes szövegek kapcsán találkoztak. [...] egyszerűen olyan kérdéseket sorolunk majd fel, amelyeket a kritikusok és tudósok régóta feltesznek – habár kevésbé szisztematikus formában – az egyes szövegekkel kapcsolatban.”²⁵

c) Feltűnnek egy harmadik öndefiníció körvonalai is, mely az irodalomelméletet önálló, elkülönülő tudományágnak fogja fel. „Ennyiben ezek az elméletek mélységesen szemben állnak nemcsak a pozitívista irodalomtudománnyal, de az irodalomtörténet legtöbb bevett formájával is. [...] Az irodalomtörténet lefokozása számos elmélet esetében szükségszerű gesztusnak tűnik, amely az irodalomtudomány autonómiájának megteremtését szolgálja. Ezek az elméletek úgy érvelnek, hogy az irodalomelmélet és az irodalomtörténet kölcsönösen összeegyeztethetetlen egymással, mivel az irodalomtörténetben az irodalom és elmélete egyaránt pusztán egy átfogó történelmi folyamat részeként jelenik meg...”²⁶ A szembeszegülés egy pontosan meg nem határozott jelentésű irodalomtörténettel itt az elmélet tárgykonstituáló tényezőjeként és feltételeként jelenik meg. A szerzők azonban ezt a lehetőséget nem járják körül pontosabban, sőt az általuk választott iskolákra hivatkozva éppenséggel cáfolni próbálják. Ebben az esetben ugyanis az irodalommal foglalkozó más tudományágakat, köztük az irodalomtörténetet is, *tudományágnak* kellene értelmezniük, amitől szemmel láthatóan idegenkednek.

Szembetűnő, hogy az elméletnek nincs határozott elképzelése arról, milyen irodalomtörténetet szeretne „lefokozni”. Hol pozitívizmusként tünteti fel, hol pedig a különböző társadalmi alrendszerekkel szövetségre lépő ideológiai nagybeszélésként. Nem veszi figyelembe, hogy a hivatkozott elméleti iskolák különböző időszakokban keletkeztek, és mindig az éppen aktuális irodalomtörténettel, sőt irodalomtörténetészekkel szemben fogalmazták meg a maguk fenntartásait. Ha ezt egy önmagáról egységes területként gondolkodó „elmélet” általánosítani akarja, olyan irodalomtörténet-fogalmakkal fog szembeszegülni, amelyek rég időszerűségüket veszítették.

Másodsor: minthogy „a legtöbb elmélet [...] megpróbál univerzalizisztikus meghatározást adni az irodalomnak”,²⁷ és azon módszerek kidolgozására vállalkozik, amelyekkel ez megtehető, maga is narratívaképző tevékenységgé válik, amely kész módszertanokat (narratív struktúrákat) nyújt az irodalomtörténetnek. Az irodalomtörténetet – melyet önálló tudományággá szerveződve nem kizárólag az érdekelne, hogy ennek vagy annak az univerzális kérdésnek *van-e esetleg történeti dimenziója*, hanem az is, hogy *a történeti szövegek milyen univerzális kérdéseket vehetnek fel* – az elmélet narratív struktúrák előírásával megfosztja attól a lehetőségtől, hogy kialakíthassa saját megfigyelési szintjeit.²⁸

Harmadsor: az önmagára mint egységes területre tekintő elmélet önjellemzésének fontos eleme sza-

badelvűségének a hangsúlyozása az irányzatok és iskolák sokaságával szemben. Ezért tűnik úgy, hogy – akárcsak annak idején Dézsi Lajos esetében – a módszerek sokasítása kiiktatja a nagybeszélés visszatérésének lehetőségét és az irodalommal való foglalkozás minden más normatív kötöttségét. Kiderül azonban, hogy csupán a kötöttségek alakváltásáról, de semmiképpen sem a megszűnéséről van szó. Fennáll ugyanis a különböző elméleti irányzatokból való választás kötelezettsége: „Hangsúlyozni fogjuk, hogy az olvasónak választania kell az egymással ellentétben álló elméletek között...”²⁹ Ezzel fejezi be egyik tanulmányát Kálmán C. György is: „Azt viszont nem hiszem, hogy megtehetnénk, hogy nem választunk. Szabadságunk eddig már nem terjed.”³⁰ A térkép tehát ugyanúgy megmarad, mint Dézsinél, legfeljebb az utak sokasodtak meg rajta, és a választható lehetőségek száma nőtt. A *diskurzus kalandja* továbbra is tilos.

Az ilyen típusú önleírások ismeretében már érthetőbb, miért annyira indulatos az irodalomelmélet beszédmódja, ha a pozitívizmushoz való viszonyát fejtegeti. Helyenként csak pozitívista attitűdről beszél, amin az elmélet által vezérelt empirikus kutatókat érti, fő ellenfelének mégis a száznegyven-százötven évvel ezelőtti pozitívista iskola tűnik, melyet minden azóta kialakult forráskutató tevékenységbe belelát. Bírálatainak alapja az, hogy a forráskutatás nem tudja magát definiálni, nem tudja megnevezni sem tárgyát, sem célját, sem módszerét: „A pozitívista jellegű irodalomtudomány mindössze annyit tehet, hogy rámutat az egyes szövegekből álló jókora halmazra, s reméli, hogy e szövegek összességükben sajátos kategóriát alkotnak. Egy olyan diszciplína, amely csak így képes meghatározni a tárgyát, módszertanában óhatatlanul inadekvátnak és zavarosnak tűnik, s nem tudja meggyőzően megfogalmazni saját jellegét és céljait.”³¹

A NARRATÍV JELLEG ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Ahhoz, hogy az irodalomtörténetet autonóm tudományágnak lehessen körülhatárolni, háromfelől kell végiggondolni pozícióját: a nagybeszélésre épülő hagyományaihoz való viszonyát, a társadalmi alrendszerekkel (oktatás, kultúra stb.) való együttműködésének természetét, végül az irodalomtudománnyal és az elmélettel mint egységes területtel való kapcsolatát. Mindhárom irányban sokféle elképzelés született már a külföldi és a hazai irodalomtörténetben és azon kívül is, annak bizonyítékaként, hogy a tudományág felosztási kísérletei ellenében él egy erős, a diszciplínát fenntartó vagy formáló törekvés is. A kulcskérdés ugyanakkor még mindig az elbeszéléssel, annak jellegével, illetve elsődlegességével kapcsolatos állásfoglalás. Itt is többféle modell körvonalazódik, azonban a narrativitással kapcsolatos nemzetközi kutatások ismeretében egyre nyilvánvalóbb, hogy az előzetes nagybeszélés-elvtől mint diszcipli-

naképző tényezőktől megszabadult irodalomtörténetek – újraértelmezett fogalmak alapján természetesen, de – *vállalnia kell* narratív jellegét éppúgy, mint a történetiség dimenzióját. Az irodalomtörténet ugyanis – ha Jerome Brunernek a gondolkodás két típusáról szóló, fentebb hivatkozott tanulmányát kissé tágabb értelemben alkalmazzuk – nem logikai tudomány, hanem narratív jellegű tudomány, és így önleírását, diszciplináris megújulását, saját meta-szintjeinek a létrehozását éppen a narrativitás kutatásának eredményei segíthetik majd. Módszereit, elméleteit vagy inkább csak diskurzusait a hazai irodalomtörténeti gondolkodás is ehhez mérten formálja az utóbbi évtizedben.

Egyes elgondolások alapján az irodalomtörténeti elbeszélés struktúrájában – az oksági, fejlődéstörténeti és ideológiai elemeket kiiktatva – a *szakaszok* sorozatának kell érvényesülnie, mint azt Szili József Németh G. Bélával kapcsolatban említi.³² Más változat szerint csupán a referencialitásra, illetve rekonstrukcióra irányultság hite problematikus, de konstrukcióként felfogva akár még a nagyelbeszélés is alkalmazhatónak, sőt az egyetlen lehetséges formának tűnik.³³ Így olvashatók Dávidházi Péter Szörényi Lászlóról írt portréjában azok a mondatok, melyek szerint „a jelen szükségéből kovácsol erényt, amikor megalkotja a maga múltját, önnön céljai és értékrendje szerint, s ennek egyik legfontosabb művelete a válogatás. [...] A múlt: konstrukció a jelen szolgálatában.”³⁴ Más koncepciók a sorozat és konstrukció kettősségére épülnek, mint Odorics Ferenc gondolatmenetében: „...az irodalomtörténetész írásműve nem a magyar irodalom egymást követő állapotait fogja rögzíteni, hanem az időben egymást követően létrejött művek által az irodalomban képződött mentális struktúrák egymásutániságáról fog számot adni: azaz magán-irodalomtörténetet konstruál.”³⁵

A nem egyetlen nagyelbeszélésre épülő irodalomtörténeti modellek közül változatlanul tovább élnek a módszerek sokaságát szorgalmazó állásfoglalások. Takáts József elméleti írásaiban ugyanakkor a módszereket nem kizárólag *elsődleges narratív sémaként*, hanem *irodalomtörténetívé áthasonított perspektívaként*, diskurzusként értelmezi, melyeknek szükségszerűen működésbe kell lépniük egyes dimenziók, ezen belül egyes kérdések láthatóvá tételéhez. Ilyen értelemben gondolja alkalmazhatónak például az antropológiai nézőpontot: „Vannak olyan területei az irodalomtörténet-írásnak, ahol kézenfekvő, hogy szükség van valamiféle antropológiai perspektívára.”³⁶

Ide tartoznak végül a nem lineáris szegmentumokból épülő, kiselbeszélések elrendezéséből létrejövő tudományág-koncepciók, melyek a század elején „atomizáltként” bírált irodalomtörténeti elképzelésekre emlékeztetnek.³⁷ Abban különböznek a XX. század eleji elődeiktől, hogy itt nem készül mozaik, nincs fel-tételezett kompozíció, melynek elemeit egyenként kellene helyre tenni. A határok végtelenek minden

irányban és dimenzióban. A kérdés az, hogy a *centrum nélküli kiselbeszélés-struktúra* a nagy narratív modellek mellett, vagy azokat is magába foglalva, hogyan lehet működőképes egy önelvű irodalomtörténetben.

A KÉRDÉS ÚJRAFOGALMAZÁSA

Ezen a ponton térhet vissza a gondolatmenet a köz-költészet kérdéséhez, melynek „jókora halmazát” diszciplináris méretűvé kellett növelni egyfajta válasz megfogalmazásához. Vállalhatta volna-e a szerkesztő a történetiség dimenzióját, a viszonyrendszerek, mikrokozmoszok felmutatását, a redukált komplexitás igényét (egy-egy gyűjteményes kötet, lokális hagyomány stb. kiadásával), és milyen kompozíción belül cserélhette volna le a rejtett nagyelbeszélés-sémákat kismestereinek? A tematikus visszatérés helyett azonban hadd lépünk most túl a köz-költészetben egy másik antológiához, amely e formai lehetőségek egyikét reprezentálja.

A *Mesterkedők* című szöveggyűjteményben Kovács Sándor Iván nyit és rejtett szerkesztési elveivel éppúgy az irodalomtörténet diszciplináris gondjaira tereli a figyelmet, mint az előző antológia, csak a válaszai egészen mások. A kötet részben a XVIII–XIX. századforduló „kismestereinek” szövegeiből válogat, részben pedig a barokk játékos költészet hagyományának továbbélését illusztrálja a XX. századig („a »történeti« mesterkedők művei mellé felsorakoztatja az »örök« mesterkedés produkcióit”). Mindkét nagyfejezetet poétikai szöveggyűjtemény követi, az egyes szerzőkről szóló rész előtt pedig filológiai kisportré szerepel.

32 ■ Szili: *i. m.* 140. old.

33 ■ Lásd erről a Hayden White-i koncepció mellett Magyarics Tamás összefoglalóját: *Klió és/vagy Kalliópé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése. AETAS*, 1996. 1. szám, 87–97. old.

34 ■ Dávidházi: *i. m.* 246. old.

35 ■ Odorics Ferenc: Konstruktivistai irodalomtörténetírás nem-konzervatív keretben. *Literatura*, 1990. 2. szám, 141–147. old.

36 ■ Takáts József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. *BUKSZ*, 1999. nyár, 38–47. old. I. h.: 38. old.

37 ■ Szegedy-Maszák Mihály az „assemblage” vagy a „bricolage” kifejezést elsősorban irodalmi szövegek kapcsán említi (Merre tart az irodalom[tudomány]? *Alföld*, 1996. 2. szám), de felmerül egy ilyen koncepció lehetősége Szili József és Takáts József idézett írásában is. Végül kísérletként hadd hivatkozzam egy internetes szövegre, Kálmán C. György: Az emlékezés folytonossága és az irodalomtörténet-írás című tanulmányára, melyben szintén az irodalomtörténet-írás megszokott jellegét hangsúlyozza: http://www.c3.hu/~szepliteratura/lapszamok/deja_vu/tartalom/kcgy.html

38 ■ Mezei Márta (szerk.): *Magyar költők. 18. század*. Szépirodalmi, Bp., 1983. (Magyar Remekírók)

39 ■ *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából. I–II.* Szerk. Mezei Márta és Szurómi Lajos. Bp., Tankönyvkiadó, 1981.

40 ■ Mezei: *i. m.* 904. old.

41 ■ Ifj. Szinnyi József: Czvittinger Dávid. *Figyelő*, II. k. 1877. 17–22. és 111–121. old. Itt: 114. old.

42 ■ Idézi Michel Foucault: *A szavak és dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Osiris, Bp., 2000. 9. old.

43 ■ Kazinczy Ferenc levelezése. S.a.r. Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1904. XIV. k. 3202. lev. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. máj. 3.

A „történeti” mesterkedők nem teljesen ismeretlenek az irodalomtörténetben. Bessenyei Anna, Bessenyei Boldizsár, Csenkeszfai Poóts András, Édes Gergely, Gyöngyössi János, Kováts József, Lácza Szabó József, Mátyási József, Molnár Borbála, Varjas János és a kollégiumi diákköltészet néhány művelője szerepel a Mezei Márta szerkesztette 1983-as antológiában,³⁸ a felvilágosodás kori irodalom egyetemi szöveggyűjteményében,³⁹ főként a korszak sokszínűségének jelzése érdekében, vagy inkább a nemzeti, stílustörténeti és esztétikai nagyelbeszélés illusztrációjaként, egyénítés nélkül. Erről szól Mezei Márta 1983-as utószava: „Legfontosabb törekvésünk az volt, hogy gyűjteményünk a korszak költészeti folyamatait, irányzatait és legjellemzőbb alkotásait fogja össze; arra törekedtünk, hogy a jól ismert és a kevésbé ismert szerzők alkotásai közül azokat mutassuk be, amelyek valamiképp beletartoznak az irodalom fejlődésének történeti vonulatába.”⁴⁰

A *Mesterkedők* egyetlen hagyomány szövegcsoportjainak kollázsszerű egymáshoz illesztésével ehhez képest kiselbeszélések sorozatának számít. A nagyfejezeteket az egyes szerzők filológiai portréi további szerkezeti egységekre bontják, a *szakaszosságot*, és nem a folyamatszerűséget hangsúlyozva. A szerkesztő még csak arra sem vállalkozik, hogy a szövegek recepciójából vagy mellőzöttségéből alkosson folyamatos nagytörténetet. A mesterkedő szerzők, művek, poétikák, illetve a barokk hagyományról szóló irodalomtörténeti szövegek mindössze *együtt* kerülnek, központ nélküli szerkezetben, amely részleteiben is, összességében is narratívaként, mégsem lineáris nagyelbeszélésként működik. Újszerű tapasztalat, hogy ebben a szerkezetben még a kánonújítás vagy a rehabilitálás narratívája sem szükségszerű, és a beszédmódot sem okvetlenül a vitatkozás, a *tagadás* sémája, hanem az *illeszkedés* retorikája jellemzi. Nem leváltani akar bármit is, hanem új részlegként csatlakozni a nem normatív rendként felfogott rendszerhez.

AZ ABC RENDJE

Hogy a *Mesterkedők* több szintjén megnyilvánuló nem lineáris „szakaszosság” valóban a kötet szervező elve, azt egy rejtett szerkezeti sajátosság is igazolja. Nem derül ki azonnal, mert semmiféle tipográfiai jelzéssel nem emelik ki a szerkesztők, az utószóban azonban felhívják rá a figyelmet, hogy a szerzőket betűrendben szerepeltetik. A lexikonszerűen épülő munkában így esetlegessé válik, ki hol kap helyet, például Kazinczy, Lácza Szabó József vagy Csenkeszfai Poóts András minden egykori vitájuk és viszályuk ellenére, kötelező állásfoglalás és viszonyítási kényszer nélkül kerülhet egymás mellé. Az idő, a fejlődés, az esztétika és az ideológia rendje érvényét veszíti, új alakzattá szerveződik, történetivé alakul a jelenben, és jelenvalóvá a történetiben.

Az abc-rend, amely a nagyelbeszélésként szerveződő irodalomtörténet számára éppúgy, mint az irodalom-

elmélet szerint a rendezetlen, reflektálatlan halmazt jelenti, ebben a központ nélküli szerkezetben a sokféleség végtelen összekapcsolhatóságának a lehetőségét adja meg. Ezt valószínűleg meg (bár nem ilyen megfontolásból) annak idején idősebb Szinnyei József, amikor tizennégy kötetes írói lexikonát megírta, és ettől riadt vissza ifjabb Szinnyei József, amikor Bod Péter *Magyar Athenásának* előbeszédét elemezve a lexikon rendszertelen zűrzavarát a következő idézettel illusztrálta: „Előszámláltatnak itt azok a tudósok bővebben, a kik a XVI-ik és XVII-ik században éltenek. Azok is nem mindenek, hanem többire csak azok, kik valami írásokban emlékezeteket fennhagyták. De még azok sem mindenek. [...] Említettnek olyanok is, de kevesen kiknek írásaik nem fordultanak elő, de jó emlékezetek fennmaradtak. [...] Vagynak ezen magyar tudósok seregekben némelyek erdélyi szász és magyarországi tót nemzetekből valók. [...] Más országokban a tudós asszonyok nem oly ritkák, mint a fekete hatyúk, vagy fejez csókák, a kik a tudós férfiak között előszámláltatnak s dicsértetnek. Ha azért itt is egykettő megemlítettik. [...] Megemlítettnek némelyek az élők közül is. [...] Nem is említettik itt senki szeretetlenül. [...] Vallására nézve is ezen tudósok társaságokból ki nem maradt senki, hanem ha elmaradt, csak ez az oka, hogy előmbe nem akadott...”⁴¹

Bod Péter enciklopédiája messze áll az irodalomtörténet és az elmélet „szisztematikus gondolkodásától”, de közelében van Borges kínai enciklopédiájának. A kínai enciklopédia az állatokat a következőképpen osztályozza: a) a Császár birtokát képezők; b) a bebalzsamozottak; c) a megszelídítettek; d) szópós malacok; e) szirének; f) mesebeliek...⁴² E bizarr taxonómiában az abc-rendbe szedett lexikon a térrendezés többdimenziós művészetévé válik. Kapcsolódási hajlandósága révén a Szinnyei-féle teljességképzetet akkor is magában hordozza, ha nem valószínű, mert a belső és külső kapcsolódási irányok gyakorlatilag végtelenek, és azért is, mert egyik lehetséges történet sem fog a másik leváltására törekedni. A lexikonmodell, amely a „jelen szűk torkán” áthaladó időrendet újra dimenziókkal látja el, miközben a „narrátor” konstrukciós tevékenysége is jól láthatóvá válik, úgy rendezheti be az irodalomtörténetet, ahogyan Kazinczy a *Pályám emlékezetében* a maga nem lineárisan, hanem „poetai öszverendeződéssel” megírt élettörténetét: „ángoly kert módjára”, melyben „hol magamat festem, hol a' kiket csudáltam, példányaimmá tettem, hol a' kort, hol a' costumot, hol a' tudományok 's iskolák állapotját, hol a' nyelvet 's Literaturáét. A tón pedig mindeközben hol komoly, hol eleven, hol humoristisch”. Egymást váltogatják az „új meg új interessant scénék, 's mindenik váratlanul jó, 's mindeniknél kedves a mulatás.”⁴³

Hogyan lenne kiszorítható innen a „minden megteszi” lehetséges anarchiája? Lehet, hogy etikája, minőségi normája, sőt logikai-tudományos szintje mégis van a szakmának. De ezen még gondolkodni kell. □